

De intrede van Multatuli in Hongarije ¹

JUDIT GERA

Eötvös Loránd University (ELTE)

Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE)

Rákóczi út 5.

1088 Budapest, Hungary

gerajudit@gmail.com

How Multatuli arrived to Hungary?

Abstract: This article reflects on the importance and nature of cultural transfer studies. Cultural transfer implies a dynamic meeting of cultures which always happens in concrete political, historical and sociocultural contexts. I argue therefore that political aspects and the concept of emancipation play a crucial role in this type of research. After sketching the reception of one of the best-known Dutch authors Multatuli (1820-1877) in Germany, Czechoslovakia and Poland I introduce the most important elements of the Hungarian reception. I focus not only on the role of the socio-cultural background of the translator but also on the political, historical and socio-cultural context of Hungary at the beginning of the twentieth century. In the end I demonstrate parallels in the reception of Multatuli in Central Europe at the last turn of the century.

Keywords: cultural transfér; reception studies; translation; context; Multatuli

1. Inleiding

Dit artikel werd geïnspireerd door het CODL-project. ² Dat behelst de circulatie van de Nederlandstalige literatuur in andere culturen. De methodologie bij uitstek voor dit soort onderzoek is cultuurtransfer. De eerste studies op dit gebied werden door Michel Espagne en Michael Werner in het midden van

¹ Met dank aan A. Agnes Sneller en Gert Loosen.

² Over CODL zie verder: www.codl.nl.

de jaren '80 gepubliceerd. Ze legden nadruk op het verband dat tussen studies naar cultuurtransfer en het onderzoek naar koloniale culturen bestond. De circulatie van culturen is immers het meest prominent tussen koloniserende en gekoloniseerde gebieden. Studies naar cultuurtransfer hebben daarom zowel een emancipatorisch als een politiek aspect.³

Het debat dat in het kader van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek decennialang soms impliciet, soms expliciet aanwezig was, ging eveneens over een emancipatorische en een politieke zaak. Neerlandici buiten Nederland en Vlaanderen voelden zich minderwaardig en niet voldoende serieus genomen door de Nederlandse en Vlaamse collega's. Plekken waar de eigen cultuur en literatuur door 'autochtone' onderzoekers bestudeerd worden, worden immers als het 'centrum' gezien. Onderzoekers die een andere cultuur en literatuur dan de eigen bestuderen zijn dan 'allochtonen,' 'outsiders' die per definitie nooit de kennis van de 'autochtone' wetenschappers zouden kunnen bereiken. Dankzij de jarenlange kritiek van de kant van de zogenaamde extramurale neerlandici zijn positieve veranderingen ontstaan: de term extra- en intramuraal werd gethematiseerd en als niet meer correct beschouwd, de titel van het tijdschrift van de niet-moedertalige wetenschappers veranderde van *Neerlandica extra muros* tot *Internationale neerlandistiek*, en ze kregen op de IVN-congressen meer ruimte voor hun bijdragen.

Het debat had ook een politiek aspect. Dit had te maken met politieke, economische en culturele verschillen tussen West- en Oost-Europa. Om allerlei historische redenen was en is nog steeds West-Europa het centrum en zodoende en Oost-Europa de periferie. De kloof tussen de politieke, economische en socio-culturele standaarden was groot, zo werd het onbehagen vanwege het 'vakkundig allochtoon-zijn' ook nog eens door het gevoel vanuit een tweederangscultuur afkomstig te zijn, versterkt. Studies naar cultuurtransfer zijn dus niet te scheiden van politieke, economische en socio-culturele aspecten en ze horen daarom niet bij de ivoren-torenmentaliteit dat wetenschap met een grote W per definitie apolitiek en neutraal hoort te zijn.

Een belangrijke en opmerkelijke stap in dit emancipatorische en politieke proces vormt het CODL-project, dat eenvoudigweg niet zou kunnen bestaan zonder de niet-Nederlandse of niet-Vlaamse neerlandici. Het project geeft neerlandici buiten Nederland en Vlaanderen de centrale rol in onderzoek naar de receptie van de Nederlandstalige literatuur. Het leidt hen terug naar hun eigen cultuur en stelt de ontmoeting van culturen centraal. Voor mij zijn de vele benaderingen van dit soort onderzoek – systeemtheorie, imagologie,

³ Zie Wolfgang Schmale http://www.ieg-ego.eu/en/threads/theories-an122d-methods/cultural-transfer/wolfgang-schmale-cultural-transfer#InsertNoteID_6 geraadpleegd op 13-12-2013.

culturele herinnering, vertaalwetenschap, de studie van cultuurbemiddelaars, cultuursociologie – evenzovele manieren om te kijken naar wat een nieuwe culturele uiting – in dit geval een Nederlandstalige – in een andere cultuur teweeg brengt en vice versa, wat soort nieuwe betekenissen een culturele uiting kan krijgen door de ontmoeting met een andere. Want door al dit onderzoek naar de circulatie van Nederlandstalige literatuur buiten het taalgebied wordt tevens de neerlandistiek in Nederland en Vlaanderen verrijkt. Onderzoek naar de weg van teksten van de ene cultuur naar de andere is een spannende onderneming. De spanning kan alleen maar groeien als het om twee tamelijk ver van elkaar liggende culturen gaat zoals de Nederlandse en de Hongaarse. Ver van elkaar verwijderd betreft hier in de eerste plaats een historisch-culturele afstand; zowel de geschiedenis als de cultuur van de twee landen tonen grote verschillen.

Toen ik mijn artikel “De vier levens van Multatuli” schreef (Gera 2007: 51-68), dacht ik dat ik de Hongaarse receptie van zijn beroemdste werk, de *Max Havelaar*, in kaart had gebracht. Ik stelde vast dat er vier verschillende vertalingen van het boek bestonden, geen enkele direct uit het Nederlands, de eerste uit 1924, de laatste uit 1982.⁴ Ik veronderstelde dan ook dat de intrede van Nederlands beroemdste schrijver in Hongarije in 1924 plaatsvond. Toen wist ik nog niet dat het verhaal van Saïdjah en Adinda al eerder in het Hongaars vertaald werd en deze keer zou het wel uit het Nederlands gebeurd zijn, door Ignác Gábor. Het verhaal werd in 1899 in *Budapesti Szemle* (Tijdschrift van Budapest) gepubliceerd (276-279). In 1901 kwam het met twee andere teksten van Multatuli uit in boekvorm. Ik veronderstel nu dat dit het eerste moment van Multatuli’s verschijnen in Hongarije was, maar verder onderzoek kan natuurlijk nog altijd voor verrassingen zorgen. Ik concludeer hieruit dat onderzoek naar cultuurtransfer nooit af is.

In deze bijdrage wil ik de volgende punten aansnijden. 1. Een greep uit de receptie van Multatuli in andere landen 2. Wie was de eerste Hongaarse cultuurbemiddelaar (vertaler) van Multatuli? 3. Wat waren elementen van de culturele ruimte waarin “Saïdjah en Adinda” in Hongarije terecht kwam? 4. Hoe is de vertaling zelf? 5. Wat zijn de overeenkomsten in de receptie van Multatuli in Centraal-Europa aan het begin van de vorige eeuwswisseling?

⁴ Benedict Anderson noemt in zijn artikel “Max Havelaar (Multatuli 1860)” (2006) alleen de uitgaves van 1950 en 1955. Uitgaand van de stalinistische politiek die toen ook in Hongarije kenmerkend was, veronderstelt Anderson dat deze vertalingen op de Russische vertaling uit 1936 gebaseerd zijn. Niet alleen bestaan er naast deze twee vertalingen in het Hongaars ook nog twee andere (1924, 1982), mijn onderzoek betreffende de vertalingen uit 1950 en 1955 ondersteunt de stelling van Anderson in verband met een mogelijke Russische bemiddeling evenmin.

2. Een greep uit de receptie van Multatuli in andere landen

2.1. Duitsland

Jaap Grave heeft in zijn boek (2001) een hoofdstuk gewijd aan Wilhelm Spohr (1868-1959), die de belangrijkste rol in de receptie van Multatuli in Duitsland speelde. De grote merite van Graves bespreking van Spohr als vertaler is dat hij hem in de politiek-culturele context van zijn tijd plaatst. Spohrs affiniteit tot Multatuli is deels te verklaren met zijn verbondenheid met progressieve kringen, zijn sympathie voor het anarchisme en zijn deelname aan de Friedrichshagener Kreis, een groep vooruitstrevende schrijvers. Een ander punt van overeenkomst met Multatuli's werk was Spohrs belangstelling en activiteiten voor de opvoeding van kinderen, *Bildung* als ideaal.

Grave vertelt verder dat Spohr via de Franse vertaler, de anarchist Alexander Cohen, met het werk van Multatuli kennismakte. Belangrijk vanuit de Hongaarse receptie is het feit dat Spohr in het voorjaar van 1898 nog niet over het gehele werk van Multatuli beschikte. De eerste Duitse vertalingen van de *Max Havelaar* – de ene door Spohr, de andere door Karl Mischke vervaardigd – verschenen beide pas in 1900. Wel verscheen een door Spohr samengestelde bloemlezing in 1899 – hetzelfde jaar wanneer Gábors vertaling van “Saïdjah en Adinda” in een Hongaars tijdschrift gepubliceerd werd. In hetzelfde tijdschrift werden naast het verhaal van Saïdjah en Adinda nog twee “Ideën” van Multatuli, nummer 229 en 518, opgenomen. Deze drie teksten verschenen opnieuw in een boekuitgave in 1901. Spohr was zelfs in het bezit van een pas waarmee hij toestemming kreeg naar Oostenrijk, Hongarije en Zwitserland te reizen. Of zijn reis naar Hongarije gerealiseerd werd, is me niet bekend. Gábor maakt in ieder geval geen melding van Spohr. Integendeel: voor zijn Multatuli-vertalingen staat vermeld: “Hollandus nyelvből fordította” (Uit het Nederlands vertaald). In een lijst van zijn werken die hij voor de overheid moest samenstellen, vermeldt Gábor zelf dat hij “Saïdjah en Adinda” van de *Max Havelaar* had overgenomen. Dat kon in 1899 niet op grond van de Duitse vertaling van de *Max Havelaar* aangezien die pas in 1900 uitkwam. “Ideën” 229 en 518 dragen in de Hongaarse vertaling letterlijk dezelfde titel die Spohr in zijn bloemlezing aan deze teksten gaf: “Tengeri betegség” (bij Spohr “Seekrankheit”) en “Laczi egy perui mesét mond el játszóársának, a kis Böskének” (bij Spohr “Der kleine Walther erzählt seiner Gespielin Femke ein peruanisches Märchen”).⁵ Behalve de persoonsnamen die Gábor verhongaarste, komen beide titels letterlijk met die van Spohr overeen. Dit beschouw ik als bewijs dat Gábor Spohrs bloemlezing niet alleen kende, maar dat

⁵ Bij dit gedeelte van mijn onderzoek ben ik Jaap Grave en zijn waardevolle informatie omtrent Spohrs bloemlezing erkentelijk.

hij voor zijn vertalingen het Duits als brontaal en niet het Nederlands gebruikte. Dit bevestigt wat Jerzy Koch vaststelt: “Spohr staat aan de wieg van Multatuli’s Europese vermaardheid” (1992: 13). Misschien meldde Gábor het Nederlands als brontaal in zijn boek, omdat hij anders aan Spohr voor het gebruik van zijn vertaling auteursrechten had moeten betalen. Hongarije had in 1899 immers al een contract met Duitsland betreffende auteursrechten. Grave verwijst eveneens naar de algemene belangstelling voor het exotische en het vreemde in Europa als motief van Spohr om de *Max Havelaar* en Multatuli’s ander werk te vertalen.

2.2 Tsjechië en Slowakije

Wilken Engelbrecht heeft de receptie van Multatuli – niet slechts die van de *Max Havelaar* dus – in Tsjechië en Slowakije in een uitgebreid artikel besproken (2011). Hij bevestigt dat de meeste Nederlandstalige literaire werken via het Duits vertaald werden. Engelbrecht vermoedt op grond van bepaalde vertaalfouten dat de allereerste vertalingen van Multatuli in het Tsjechisch eveneens op de vertalingen van Spohr gebaseerd zijn. Interessant is het feit dat de eerste vertaler van de *Max Havelaar* de vrijmetselaar Rudolf Jordán Vonka (1877-1964) was. Ook een andere vertaler, Emanuel Lešetický z Lešehrad (1877-1955), die verschillende “Ideeën” vertaalde, kwam uit vrijmetselaarskringen. Deze omstandigheden koppelen hen aan Gábor. Vonka vertaalde de roman tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar de vertaling kwam pas in 1947 uit. Hij vertaalde echter rechtstreeks uit het Nederlands. Bij Vonka vormt niet alleen het vrijmetselaarschap een schakel tot Gábor, maar ook zijn pedagogische activiteit: “Vonka was een typische vertegenwoordiger van de activistische leraren die rond 1900 probeerden om het Tsjechische volk via goed onderwijs te emanciperen” (Engelbrecht 2011: 20). Zo ook Ignác Gábor in Hongarije en Spohr in Duitsland. Engelbrecht maakt eveneens melding van een vertaling van *De geschiedenis van Saïdjah en Adinda* voor de jeugd uit 1926 in de vertaling van Josef Veselý van wie niet zeker vast te stellen is welke brontaal hij gebruikte. Een goed voorbeeld voor de sociale inbedding van de receptie van literaire werken is de uiteenzetting van Engelbrecht waarom vertalingen uit Slowakije tussen 1908 en 1944 absoluut ontbreken. Dit heeft te maken met het feit dat na de zogeheten *Ausgleich* van 1867 het Hongaarse gedeelte van de Dubbelmonarchie alle niet-Hongaarstaligen systematisch onderdrukte, zo ook de Slowaken. Daarom kwamen de eerste Multatuli-vertalingen van Júlia Májeková (1919-1991) pas in 1954 (*Woutertje Pieterse*) en in 1960 (*Max Havelaar*) uit. Na een gedetailleerd overzicht van zowat alle vertalers en vertalingen van Multatuli in Tsjechië en Slowakije vanaf de vorige eeuwwisseling tot 1989, komt Engelbrecht tot de conclusie dat de receptie van Multatuli in deze landen vooral een politieke achtergrond had. Hij noemt

de sociaaldemocratie en het socialisme als emancipatiebewegingen voor de arbeiders vóór de Eerste Wereldoorlog. Tijdens het interbellum was de receptie meer van literaire aard, net zoals vanaf de jaren '60 van de twintigste eeuw, aldus Engelbrecht. Tussen deze periodes, in de jaren '50 van de vorige eeuw, pasten de werken van Multatuli ook goed in de socialistisch-realistische esthetiek.

2.3. Polen

Zeer belangrijk lijkt de theorie van Jerzy Koch geponeerd in zijn artikel "Het Polen van de eeuwwisseling in de spiegel van de vertalingen van Multatuli" (1995). Hij past de stellingen over 'borrowing' (ontlening) en 'imposition' (projectie) van de Vlaamse taalkundige Van Coetsem (1988) toe op het receptieonderzoek. Volgens Koch gaat het bij receptieonderzoek veel meer om 'imposition,' dat wil zeggen om projectie van literaire en andere verwachtingen van de ontvangende cultuur op de vertaalde werken van de broncultuur, dan andersom. Koch vindt terecht dat receptieonderzoek niet uit beschrijvingen van de structuren van ontleningen moet bestaan, maar veel meer uit de analyse van de structuren van projecties op de vertaalde literaire werken. Na een uitvoerige en overtuigende analyse van de receptie van de Nederlandstalige literatuur in Polen met daarin uiteraard die van Multatuli gebaseerd op de prioriteit van projectie als uitgangspunt, komt hij tot de conclusie dat vertalingen van Multatuli in de context van de Poolse historische en culturele context en in die van de Poolse culturele verwachtingen grondig bijdroegen aan bepaalde (zij het soms voorlopige) veranderingen van het Poolse literaire landschap zoals bijvoorbeeld de periodisering van de Poolse literatuur. Met Kochs stelling dat bij receptieonderzoek neerlandici eerst de eigen cultuur, geschiedenis en literatuur moeten analyseren waarin een vertaald werk arriveert om daarna de dynamiek tussen deze elementen centraal te stellen in hun onderzoek, eerder dan een opeenstapeling van bibliografische gegevens te geven, ben ik het volledig eens.

3. Wie was de eerste Hongaarse cultuurbemiddelaar (vertaler) van Multatuli?

Petra Broomans gebruikt een voor het proces van cultuurtransfer onmisbaar begrip: dat van de cultuurbemiddelaar. Ze geeft de volgende definitie van de cultuurbemiddelaar:

Een cultuurbemiddelaar is een persoon die in principe werkt met een specifiek taal- en cultuurgebied. Zij of hij neemt vaak meerdere posities in het veld van de cultuuroverdracht in: vertaler, recensent, literatuurcriticus,

journalist, literatuurhistoricus, literatuurwetenschapper, bibliothecaris, literair agent, scout, uitgever, tijdschriftredacteur, schrijver, adviseur. Centraal in het werk van een cultuurbemiddelaar staat de bemiddeling van een andere (nationale) literatuur en de culturele context daarvan naar de eigen (nationale) literatuur en culturele context. (Broomans 2006: 64)

Cultuurbemiddelaars worden vaak buiten beschouwing gelaten vooral in literatuurgeschiedenissen. Zonder cultuurbemiddelaars is cultuurtransfer echter niet mogelijk. De eerste Hongaarse cultuurbemiddelaar van Multatuli in Hongarije, Ignác Gábor was, literatuurwetenschapper en vertaler.

Ignác Gábor werd geboren in 1868 in Abaújkomlós in het noorden van Hongarije, het huidige Füzerkomlós. Hij studeerde aan de Letterenfaculteit van de Universiteit van Budapest en aan de Sorbonne in Parijs. Vanaf 1918 was hij redacteur van het Franstalige literaire weekblad *Le Progrès* en van de reeks *Bibliothèque Française*. Hij kende vele talen en vertaalde uit het Sanskriet, het Hebreeuws, het Oud-IJslands (de Edda-liederen), het Frans, het Italiaans en – naar hij beweert – het Nederlands. Als literatuurwetenschapper hield hij zich onder andere bezig met het probleem van het Oud-Hongaarse metrum, waarover hij drie boeken publiceerde. Hij schreef artikelen voor *Nyugat* (Westen), *Magyar Nyelvőr* (Hongaarse Taalgids), *Budapesti Szemle* en *Magyar Zsidó Szemle* (Hongaars Joods Tijdschrift). Ook was hij co-redacteur van de *Népszertű Zsidó Könyvtár* (Populaire Joodse Bibliotheek). Hij gaf lezingen in de Kiszfaludy, Magyar Nyelvtudományi en Filológiai Társaság (wetenschappelijke taalkundige en filologische gezelschappen). Naast zijn wetenschappelijke en literaire werkzaamheden richtte hij in 1901 een Internaat voor Jongens op, het zogenaamde Gábor-Instituut. Vele bekende Hongaren zijn zijn leerlingen geweest, onder andere tussen 1936 en 1940 de latere Hongaarse Nobelprijswinnaar Imre Kertész. Hij stichtte eveneens aan het begin van de twintigste eeuw de zogenaamde Vándordiók Egyesült, een soort padvindiersvereniging voor jonge natuurvrienden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog organiseerde hij sociale acties voor leerlingen. Later organiseerde hij internationale zomerkampen voor de jeugd in Baldócfürdő (heden Baldovce in Slowakije). De Tweede Wereldoorlog heeft hij niet overleefd: de pijlkruisers hebben hem met 500 andere joden, enkele dagen voor de bevrijding van Budapest op 10 januari 1945 doodgeschoten op het Liszt Ferenc plein in Budapest.⁶ Zijn biografie toont aan dat hij niet alleen een uitstekend wetenschapper en vertaler was, maar ook een voor zijn tijd vooruitstrevend en modern pedagoog die zich enorm inzette voor de opvoeding van de jeugd.

⁶ Op het Liszt Ferenc plein staat geen gedenkteken van deze massamoord. Door mijn onderzoek is het mogelijk geworden dit vreselijke evenement te herdenken. Zoals Ignác Gábor hielp bij de ontdekking van de Nederlandse schrijver Multatuli in Hongarije door vier van zijn teksten in het Hongaars te vertalen, zo hielp Multatuli mij bij de (her)ontdekking van de al bijna geheel vergeten Ignác Gábor. Dit aspect van 'cultural memory' is, geloof ik, een van de grootste winsten van receptieonderzoek.

4. Wat waren elementen van de culturele ruimte waarin “Saidjah en Adinda” in Hongarije terecht kwam?

De vertaling moet geplaatst worden in de bloeiperiode van de Dubbelmonarchie. De Dubbelmonarchie is ontstaan in 1867 als gevolg van de zogenaamde *Ausgleich*: Hongarije kreeg een betrekkelijke onafhankelijkheid van Oostenrijk. Buitenlandse, militaire en financiële zaken bleven onder gemeenschappelijk bestuur. De keizer van Oostenrijk, Franz Jozef, werd koning van Hongarije. De Dubbelmonarchie was in de tweede helft van de negentiende eeuw de grootste en enige multi-etnische staat in Europa en het grootste rijk qua grondgebied en bevolking na Rusland. Een rijk echter zonder kolonies (Gerő 2012: 111-169). Het is het tijdperk waarin het kapitalisme in het half-feodale Hongarije zijn intrede doet: de industrie, het bankwezen, de handel, de architectuur, de grote stad met de groei van de moderne pers met dag- en weekbladen, de amusementsindustrie en het universitaire onderwijs en onderzoek ontwikkelen zich in een razendsnel tempo. Zoals gezegd was de Dubbelmonarchie een multinationale staat; op Hongaars gebied bedroeg rond de vorige eeuwwisseling het aantal Hongaren niet veel meer dan alle andere bevolkingsgroepen samen (Gerő 2012: 111-144). Toch was een carrière er pas mogelijk indien men zich de Hongaarse taal en cultuur eigen maakte. Dit betekende dat assimilatie vereist was. Omdat joden functies in de ambtenarij ontzegd waren, werden al de bovengenoemde gebieden voor hen en voor de andere geassimileerde groepen toegankelijk (Komlós 1997: 168). Met hun prestaties wilden ze bewijzen dat ze een onmisbare bijdrage leverden aan de hergeboorte van de Hongaarse cultuur. Ze beschouwden zichzelf terecht als cultuurbemiddelaars tussen het ontwikkelde Westen en Hongarije. Weinig konden ze vermoeden van wat hen ongeveer vijf decennia later te wachten stond.

Gábor was zo’n geassimileerde joodse wetenschapper, vertaler en literator. Hij is vandaag grotendeels vergeten. Behalve een verzameling van documenten en commentaren over zijn leven en werk uit 2009 en enkele internetbronnen kan men niet veel over hem vinden. Het boek uit 2009 gaat herhaaldelijk in op de achtergronden van zijn vertalingen uit het Frans, Italiaans, Oud-IJslands en Hebreeuws, maar over zijn kennis van de Nederlandse taal vernemen we niets. Ook niet over hoe hij Multatuli gevonden heeft en evenmin waarom hij juist naast “Saidjah en Adinda” voor de boekuitgave nog twee van de “Ideën” vertaalde, namelijk nummer 229 en 518. Deze laatste Idee is onderdeel van wat in 1890 als de tweede roman van Multatuli, *Woutertje Pieterse*, de wereld inging. Wel werd het gedicht uit het verhaal van Saidjah en Adinda “Ik weet niet waar ik sterven zal” in de documentatie-bundel afgedrukt (Bíró-Szabó 2009: 158-159). Onder de titel staat: “Maláj dal. Multatuli (Eduárd Howes [sic!] Dekker) holland írónak

‘Max Havelaar’ c. regényéből” (Een Maleis liedje. Uit de roman *Max Havelaar* van de Nederlandse schrijver Multatuli [Eduard Howes Dekker]).

Zoals gezegd verscheen de vertaling “Szaidzsa” eerst in het tijdschrift *Budapesti Szemle* in 1899. Dit tijdschrift werd in 1857 opgericht en fungeerde als het belangrijkste forum van de partij rond de liberale politicus Ferenc Deák die de motor achter de *Ausgleich* was. In 1899 was Pál Gyulai hoofdredacteur van het tijdschrift. Gyulai studeerde theologie aan het hervormde college in Kolozsvár in Transsylvanië (nu Cluj in Roemenië) en werd later zelf leraar aan een hervormd gymnasium in Budapest. Het waren dan ook de protestantse schrijvers die in deze tijd de vertegenwoordigers van de progressieve westerse cultuur waren omdat ze het grote verschil tussen de achtergebleven toestanden in Hongarije en die in West-Europa goed kenden. Zij gingen vaak studeren aan Zwitserse en Nederlandse universiteiten. Terug in Hongarije was het contrast voor hen verbijsterend (Komlós 2006: 51-52). Gezien de eeuwenlange contacten van Transsylvanië met Nederland vooral op het gebied van de protestantse theologie, is het niet uitgesloten dat Multatuli door bemiddeling van de al genoemde hoofdredacteur Gyulai als belangrijkste vertegenwoordiger van de Nederlandse cultuur en literatuur in het tijdschrift een plek heeft gekregen. Dit is alleen een veronderstelling, concrete bewijzen zijn er niet. Multatuli kan net zo goed een ontdekking van de vertaler zijn geweest. Het tijdschrift beoogde in ieder geval juist een brede waaier van de belangrijkste vertegenwoordigers van culturen te introduceren. In hetzelfde nummer waarin “Szaidzsa” verscheen, las men onder andere over de emigratie van Hongaren naar Amerika, over Rusland na de bouw van de spoorwegen in Siberië, een fragment uit het Finse epos *Kalevala* in Hongaarse vertaling, een gedicht van de Franse dichter Béranger (1780-1857) eveneens in het Hongaars en een recensie over “Wat is kunst?” van Lev Tolstoi.

De vertaling van “Szaidzsa” werd met de twee bovengenoemde *Ideën* in een dun, wit boekje in 1901 heruitgegeven: de uitgave is van klein formaat en in linnen gebonden. Als uitgever staat op de eerste pagina: Lampel Róbert (Wodianer F. és fia) [Róbert Lampel (F. Wodianer en zoons)]. De uitgeverij werd door Lampel (1821-1874) in 1850 opgericht. Hij was van Duitse afkomst, studeerde het uitgeversvak in Praag en kwam in 1847 naar Hongarije. Na zijn dood in 1874 heeft Fülöp Wodianer (1820-1899) de uitgeverij van weduwe Lampel gekocht, maar hij liet de naam van de oorspronkelijke uitgever ook in zijn eigen uitgaven staan (zie boven). Hij was een geassimileerde jood en een emblematische figuur van de moderne drukkers- en uitgeverswereld van de Dubbelmonarchie. Hij gaf verschillende reeksen uit waarin zowel de Hongaarse als de wereldliteratuur een belangrijke plaats innamen.

Verder werden auteur, titel en vertaler als volgt weergegeven: Multatuli (Eduard Howes [sic!] Dekker) *Szaidzsa és egyéb elbeszélések*. Hollandus nyelvből fordította Gábor Ignác. (Multatuli [Eduard Howes Dekker] Saïdjah en andere verhalen. Uit de Nederlandse taal vertaald door Ignác Gábor). Interessant is dat in de Hongaarse titel de naam van Adinda niet voorkomt en dat de naam van Eduard Douwes Dekker verhaspeld werd. Het boek is verschenen als nummer 213 in de reeks *Magyar Könyvtár* (Hongaarse Bibliotheek). Redacteur van de reeks was de schrijver, dichter, vertaler en literatuurwetenschapper Antal Radó (1862-1944). Hij behoorde eveneens tot de opkomende joodse intelligentsia en heeft onder andere in 1883 een geschiedenis van Hongaarse literaire vertalingen geschreven. Hij pleegde zelfmoord in 1944.

Ignác Gábor heeft later nog Idee 183 van Multatuli vertaald, met de beroemde parafrase van Mattheus (19:1-12) over het huwelijk en de positie van de vrouw. Gábor voorzag de tekst van een titel: “Az igazi házasság” (Het echte huwelijk). Deze tekst verscheen in de reeks *Forradalmi Könyvtár* (Bibliotheek van de Revolutie) in 1919. Gábor fungeerde eveneens als redacteur van de reeks. Tussen 21 maart 1919 en 1 augustus 1919 heette de staatsvorm van Hongarije Radenrepubliek, een soort communistisch experiment. Naast de dictatoriale aard van de Radenrepubliek werd in deze korte periode veel links-liberaal, vooruitstrevend ideeëngoed gepropageerd, zo ook de emancipatie van de vrouw.

Ik geef verder enkele hypotheses over de culturele kaders waarin de ‘ontmoeting’ tussen Multatuli en Ignác Gábor mogelijk was.

4.1. Universiteit

Ignác Gábor studeerde gedurende enige tijd aan de Letterenfaculteit in Budapest. Een van zijn professoren was Gusztáv Heinrich (1845-1922) die verder hoofdredacteur was van een gigantisch project: het schrijven van een geschiedenis van de wereldliteratuur. Hierin verscheen een hoofdstuk over de geschiedenis van de Nederlandse literatuur van de hand van Zsigmond Nagy. Deze studeerde zelf enige tijd in Utrecht en was een van de leden van de kring rond Nicolaas Beets. De kring bestond zowel uit jonge Hongaarse theologiestudenten als jonge Nederlandse letterkundigen. Zij begonnen elkaars literatuur te vertalen (Gera 2010: 251-262). Het hoofdstuk over de Nederlandse literatuurgeschiedenis verscheen pas in 1907, en de vertaling van “Szaidzsa” door Gábor al in 1899. Toch is het goed mogelijk dat Gábor tijdens de colleges van Heinrich een en ander over Multatuli heeft gehoord. Dit zou een mooi voorbeeld kunnen zijn van de tot nu toe evenmin onderzochte rol van universiteitsdocenten als cultuurbemiddelaars (Van Kalmthout 2012: 111-124). Zijn studie aan de Sorbonne kon natuurlijk ook een venster geopend hebben op Nederlands meest vertaalde auteur.

4.2. Vrijmetselarij en religiekritiek

Zowel Multatuli als Gábor waren vrijmetselaars. Bij Multatuli was dat een fase in zijn ontwikkeling als religiecriticus. In 1853 werd hij leerling-vrijmetselaar bij de loge Orde en Vlijt te Gorinchem. Dit was waarschijnlijk een teken dat hij evenals vele anderen het traditionele godsdienstige wereldbeeld niet meer klakkeloos wilde overnemen. Een jaar later trad hij toe tot de Amsterdamse loge Concordia Vincit Animos. Hij ontving veel steun uit deze kringen, zoals bij de uitgave van de *Max Havelaar*. Later stond hij zeer kritisch tegenover de loge (Van der Meulen 2002: 282-283).

Wat de Hongaarse vrijmetselarij betreft, is het bekend dat bijna alle belangrijke vertegenwoordigers van het intellectuele leven zich in de negentiende en twintigste eeuw hebben aangesloten bij de Hongaarse vrijmetselaars. Franz Liszt, Endre Ady, Pál Ignótus, Lajos Kassák, Dezső Kosztolányi en nog vele andere intellectuelen hoorden bij deze gemeenschap. Zo ook Ignác Gábor. Hij werd in 1908 eerst opgenomen in de loge Reform, later werd hij lid van Március (Maart) en daarna was hij actief bij de loge Világosság (Licht). Hij was een van de oprichters van de loge Világ (Wereld) in 1917. Hun leus luidde: "Wereld-wereldvrede!"⁷ De organisatie was antiklerikaal en links georiënteerd. Men eiste democratisering van het kiesrecht en men bestreed de verschillende volksziektes zoals tbc. Het internaat van Gábor en zijn Vándordiák-beweging werden door de loge ondersteund. Een veronderstelling is dat Gábor vanuit een van zijn loges contact heeft gehad met Nederlandse loges en dat hij via deze kanalen van Multatuli had gehoord.

4.3. Oriëntalisme

Gábor had een duidelijke belangstelling voor de Oosterse culturen. Zoals gezegd heeft hij veel uit het Sanskriet en uit het Hebreeuws vertaald. Oriëntalisme was sinds de romantiek ook in Hongarije een geliefd onderwerp van wetenschappelijk onderzoek en literaire werken (Staud 1999). Dit had gedeeltelijk te maken met de belangstelling voor de toen vermeende oorsprong van de Hongaren van het Verre Oosten. Ook werd er veel vertaald zowel uit de Oosterse literatuur als uit de Europese literatuur die het Oosten als onderwerp had. Rond de vorige eeuwwisseling was oriëntalisme nog steeds een moderne stroming zowel in de kunst en de literatuur als in de wetenschap. Het was in die tijd een nevenverschijnsel van de modieuze decadentie: de weelde, de schoonheid, het exotisme en de verre wereld van het Oosten oefende een grote aantrekkingskracht uit. Op wetenschappelijk gebied kunnen we denken aan de werkzaamheden van

⁷ Világ-világbéke.

Hongaarse oriëntalisten zoals Ignác Goldziher en Gyula Germanus of Ármin Vámbéry. In de schilderkunst hebben onder anderen Gyula Tichy, Gyulai Tornai, Sándor Wágner, Árpád Bardócz en Tivadar Csontváry het Oosten vaak als onderwerp gekozen voor hun schilderijen. Een specifiek kenmerk van de architectuur rond deze tijd was een met oriëntaalse motieven gecombineerde Art Nouveau stijl zoals die aan de gebouwen van bijvoorbeeld Ödön Lechner te zien zijn. Ook in de literatuur is de belangstelling voor het Oosten sterk aanwezig in het werk van Hongaarse auteurs als Endre Ady, Dezső Kosztolányi, Mór Jókai en vele anderen. Het verhaal van Saïdjah en Adinda kon voor Ignác Gábor in dit kader bijzonder interessant zijn en het paste goed in het oriëntaalse culturele kader van de tijd. In ieder geval kon het verhaal "Szaidzsa" in de Hongaarse opnamecontext als een exotisch verhaal functioneren waarin de romantische liefde, de onrechtvaardige onderdrukking door een vreemde macht, dit alles in een oosters decor, bijzonder aantrekkelijk kon overkomen in Hongarije dat zich vaak eveneens onrechtvaardig onderdrukt voelde en waar de wereld van het Oosten zowel historisch – Hongarije was 150 jaar bezet geweest door het Ottomaanse Rijk – als vanuit een modern oogpunt zeer populair was. Het is interessant dat in 1901 tegelijk met de publicatie van "Szaidzsa" een historisch-romantische roman over de Turkse onderdrukking in Hongarije, de *Egri csillagok* (De sterren van Eger) van Géza Gárdonyi, sindsdien een vast onderdeel van de Hongaarse literaire canon, in boekvorm verscheen.

4.4. Feminisme

Voor zijn al eerder genoemde vertaling van "Idee 183" had Gábor in *Nő és a Társadalom: A Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete Hivatalos Közlönye*. (De vrouw en de maatschappij. De Officiële Courant van de Feministische Vereniging en van de Landelijke Vereniging van de Vrouwelijke Ambtenaren, 1908 jaargang II. nr. 1., 11-13) een lang artikel gewijd aan Multatuli van Róza Bedy-Schwimmer (1877-1948) kunnen lezen. Bedy-Schwimmer was voortrekker van de Hongaarse feministische beweging en redacteur van een ander feministisch tijdschrift *A nő* (De vrouw). Zij noemt alleen de titels *Max Havelaar* en *Woutertje Pieterse*, maar in haar artikel staan de feministische ideeën van Multatuli centraal:

Vrouwen zien hem [Multatuli – J.G.] aan als hun Messias. Hij heeft voor hen en met hen geleden en hij heeft zijn overtuiging die de vrouw tot mens verheft, in het hart van de Nederlandse jeugd geplant. De vrouwenbeweging heeft nog nauwelijks terrein gewonnen in Europa, toen Multatuli al die problemen al aangestipt had waarvoor de zelfbewuste

vrouwen al decennia strijd voeren. (Bédy-Schwimmer 1908: 12, eigen vertaling)⁸

Bédy-Schwimmer onderstreept de rol van de vertalers in het bekend maken van deze belangrijke auteur. Ze noemt Ignác Gábor echter niet, wel de Duitse vertaler Wilhelm Spohr die volgens haar Multatuli congeniaal vertaald heeft. Ergens anders noemt ze Multatuli “de grootste literaire gebeurtenis” van haar leven die ze eerst in de Duitse vertaling van Spohr, maar later in het Nederlands heeft gelezen. Dit keer noemt ze behalve *Woutertje Pieterse* ook de *Minnebrieven* en de *Ideën*. (Kóhalmi 1918: 69-70)

5. Hoe is de vertaling zelf?

Zoals gezegd ontbreekt de naam van Adinda in de titel. Elders in de tekst wordt het Adenda. Het verhaal wordt van een ondertitel voorzien: “Maleis verhaal.” Stukken die in de oorspronkelijke roman al in het zestiende hoofdstuk voorkomen, worden weggelaten. De tekst behelst een geredigeerde versie van het zeventiende hoofdstuk. De passages waarin de ik-verteller opmerkingen maakt en de lezer aanspreekt, ontbreken. Kennelijk als overbodig beschouwde lange omschrijvingen zijn eveneens weggelaten. Om de zo ontstane hiaten te vullen worden korte zinnestelsels door de vertaler toegevoegd opdat het verhaal vlot leest. Op deze manier wordt het verhaal een onafhankelijke vertelling en niet een hoofdstuk uit een roman. De lezer krijgt het gevoel een volledig afgeronde tekst te lezen.

Behalve de persoons- en plaatsnamen worden andere Maleise woorden zoals onder andere “sawah,” “padi,” “melatti,” “lombong,” “ketapan” vermeden. Ze worden of in het Hongaars vertaald – in dit geval altijd zeer precies – of weggelaten. De spelling van persoons- en plaatsnamen is verhongaarst. Dit houdt in dat ze naar de Hongaarse uitspraak fonetisch gespeld zijn. In plaats van witregels gebruikt de vertaler alinea’s. Deze komen niet altijd overeen met de witregels van de originele tekst. De drie puntjes die in de Nederlandse tekst vaak voorkomen en het dramatische karakter verhogen, worden in de vertaling vaak geschrapt of elders geplaatst. Het verhaal eindigt met de twee regels uit de vertelling van Tollens’ *Dirk Willemsz van Asperen* zoals Multatuli in zijn notities bij de *Max Havelaar* zelf aangeeft. De bron van het citaat wordt in de Hongaarse vertaling echter niet vermeld. De Nederlandse tekst gaat na het citaat nog verder

⁸ Messiasukat tisztelik benne. Szenvedett értük és velük és hitét, amely az asszonyt emberi polcra emeli, beleplántálta Hollandia ifjúságának szívébe. Nőmozgalom még alig volt Európában, amikor Multatuli mindazokat a problémákat felvetette, amelyekért évtizedek óta küzdenek az öntudatos asszonyemberek.

met een uitleg van de ik-verteller over het verhaal. Ook bij Spohrs bloemlezing stopt het verhaal met het gedicht dat weer als bewijs beschouwd kan worden voor Gábors gebruik van Spohrs vertaling. Terwijl het verhaal bij Multatuli door het ingrijpen van de ik-verteller een illustratie bij de geschiedenis van Havelaar vormt, is de Hongaarse tekst vooral een onafhankelijk verhaal dat zich in Nederlands-Indië afspeelt en met het citaat frappant afgerond wordt.

Door al deze vertaalstrategieën wordt de tekst makkelijk leesbaar, het oog van de lezer struikelt niet over vreemde woorden en begrippen. Omdat geen ik-verteller de tekst steeds onderbreekt en lange beschrijvingen ontbreken, leest de tekst nog vlotter. Het dramatische karakter wordt verminderd door in plaats van witregels en de vele drie puntjes in de oorspronkelijke tekst alinea's te gebruiken. Toch is dit dramatische karakter niet helemaal verloren gegaan: de alinea's en de zinnen zijn zeer kort waardoor het staccato-karakter van de tekst bewaard blijft. Gábor heeft naturaliserend vertaald: dit betekent dat hij het vreemde van de tekst heeft geprobeerd te verminderen met het oog op het Hongaarse doelpubliek. Het gebruik van de oorspronkelijke persoons- en plaatsnamen vond hij kennelijk genoeg voor het scheppen van de noodzakelijke couleur locale. Ik heb geen misverstanden of foutieve vertalingen gevonden.

6. Wat zijn de overeenkomsten in de receptie van Multatuli in Centraal-Europa aan het begin van de vorige eeuwwisseling?

Multatuli arriveerde in Centraal-Europa waarschijnlijk via het Duits. Gezien de centrale rol van het Duits in de Dubbelmonarchie is dit niet zo verwonderlijk. Moderniteit kwam in de landen van Centraal-Europa met vertraging aan. De nieuwe emancipatorische ideeën in verband met vrouwen, kinderen en arbeiders schieten in deze contreien pas rond de vorige eeuwwisseling wortel. De geschriften van Multatuli pasten in deze context uitstekend. Vandaar dat zijn werk zowel in Duitsland, Tsjechië, Slowakije als in Polen vooral in sociaaldemocratische of in socialistische, anarchistische kringen enthousiast gereciperd werd. Het progressieve ideeëngoed van Multatuli op het gebied van de opvoeding van kinderen vond in de personen van Spohr en Gábor – allebei geëngageerde, vooruitstrevende pedagogen – gretig gehoor. Opvallend is verder de ontvankelijkheid van de vrijmetselaars op het werk van Multatuli, zoals Rudolf Jordán Vonka, Emanuel Lešetický z Lešehrad en Ignác Gábor. Maar vrijmetselarij had overal veel te maken met religiekritiek, progressiviteit en alternatief denken, allemaal Multatuliaanse kenmerken. Het is dus deze vernieuwende sfeer van de moderniteit van de vroege twintigste eeuw die de

receptie van Multatuli in Centraal-Europa bepaalde en niet, zoals Anderson op het spoor van J.J. Oversteegen dacht, het Stalinisme van de jaren '50 of het socialisme vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw. Dit feit op zich bewijst dat de culturen van Centraal-Europa wel degelijk ontvankelijk waren voor de progressieve Europese ideeën, zij het vaak met een vertraging van enkele decennia.

Bibliografie

- Anderson, Benedict. 2006. "Max Havelaar (Multatuli 1860)." *The Novel, Volume 2: Forms and Themes.* Ed Franco Moretti. Princeton: Princeton University Press. 449-462.
- Bédy-Schwimmer, Róza. 1908. "Multatuli." *De vrouw en de maatschappij. De Officiële Courant van de Feministische Vereniging* 2.1: 11-13.
- Biró, F., en Szabó, F., eds. 2009. *Gábor Ignác. Tudós és pedagógus.* Budapest: Glória kiadó.
- Broomans, Petra. 2006. "Zichtbaar in de canon. Spelregels voor cultuurbemiddelaars." *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode onbekend.* Eds Petra Broomans, Stella Linn, Marianne Vogel, Sandra van Voorst en Anders Bay. Groningen: Barkhuis. 64.
- Coetsem, Frans van. 1988. *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact.* Dordrecht: Foris Publications.
- Engelbrecht, Wilken. 2011. "Een strijder tegen het onrecht. De receptie van Multatuli in Tsjechoë en Slowakije." *Over Multatuli* 66: 2-41.
- Gera, Judit. 2007. "De vier levens van Multatuli in Hongarije." *Over Multatuli* 29.59: 51-68.
- . 2010. "Hongaarse neerlandici avant la lettre: De kring rond Nicolaas en Adriaan Beets." *Neerlandistiek in Europa. Bijdragen tot de geschiedenis van de universitaire neerlandistiek buiten Nederland en Vlaanderen.* Eds M. Hüning, Jan Konst en Tanja Holzhey. Münster/New York/München/Berlin: Waxmann. 251-262.
- Gerő, András. 2012. *Szélszakított múlt.* Budapest: Habsburg Történeti Intézet.
- Grave, Jaap. 2001. "Wilhelm Spohr: De vertaler van het werk van Multatuli." *Zulk vertalen is een werk van liefde: Bemiddelaars van Nederlandstalige literatuur in Duitsland 1890-1914.* Nijmegen: Vantilt. 87-136.
- Kalmthout, Ton van. 2012. "Een jonge en tere bloem: De Nederlandse anglistiek rond 1900 en de transfer van literatuur." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- & Letterkunde* 128.3-4: 111-124.
- Koch, Jerzy. 1992. "De invloed van de Duitse Multatuli-receptie op de Poolse." *Over Multatuli* 28: 13.
- Komlós, Aladár. 1997. *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I-II.* Budapest: Múlt és Jövő Könyvek.
- Komlós, Aladár. 2006. "Irodalmunk társadalmi háttere." *Múlt és Jövő* 49: 51-52.
- Kóhalmi, Béla, ed. 1918. *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól.* Budapest: Lantos kiadó.
- Meulen, Dik van der. 2002. *Multatuli: Leven en werk van Eduard Douwes Dekker.* Amsterdam: Uitgeverij SUN.

- Multatuli. 1899. "Szaidzsa: Maláj történet." *Budapesti Szemle* 27. 275: 276-279.
- Multatuli. 1901. *Szaidzsa és egyéb elbeszélések*. Hollandus nyelvből fordította Gábor Ignác. Budapest: Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai).
- Schmale, Wolfgang. 12 May 2012. "Cultural Transfer." Date of acces: 13 Dec. 2013. <http://www.ieg-ego.eu/en/threads/theories-an122d-methods/cultural-transfer/wolfgang-schmale-cultural-transfer#InsertNoteID_6>
- Staud, Géza. 1999. *Orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest: Terebess.